

Expertord väger lättare än inga ord

Effekten av expertbedömningar på komplicerade problem är starkt övervärderad enligt senare decenniernas forskning. Särskilt den psykologiska fackkompetensen nagelfars här av [Lennart Sjöberg](#) som fäster sig vid inslaget av intuition och förhandsteckning i deras bedömningar.

1. Vi lever i ett samhälle där experter spelar en mycket stor roll. Deras berättigande är vanligen någon form av vetenskaplig skolning och de slutsatser och rekommendationer de ges sägs vara vetenskapligt baserade. Det låter betryggande, men ser man närmare på många former av praktik upptäcker man att vetenskapliga kunskaper till stor del har en legitimerande funktion. Det handlar inte om slutsatser som entydigt följer av vetenskaplig teori. Verkligheten är alltför komplicerad för det.

Av LENNART SJÖBERG

I stället har experter av olika slag i alla tider hävdats att de har en stor "intuitiv" förmåga till komplexa bedömningar och att detta är en kompetens som de förvärvat genom lång erfarenhet. Sedan 50-talet har psykologiska forskare intresserat sig för expertfunktioner, och de har fått resultat som har förvånat många. Det verkar, kort sagt, som om experterna oftast överskattat sin expertis. För psykologer var det kanske naturligt att börja forskningen med att analysera just psykologer. För 40 år sedan publicerade den amerikanske psykologen P E Meehl en liten bok som väckte stor uppmärksamhet och förtrytelse: *Clinical versus statistical prediction: A theoretical analysis and a review of the evidence* (University of Minnesota Press 1954). Han påstod sig ha klarlagt att psykologers subjektiva sammanvägning av information var sämre än om samma information vägdes samman enligt en enkel statistisk formel. Detta visade han övertygande på grundval av åtskilliga undersökningar. Det föreföll som om den av många så högt prisade intuitiva insikten och på erfarenhet grundade subjektiva "känslan" inte alls var så pålitliga som man trott. Många har senare försökt visa att Meehl hade fel, men ingen har lyckats. Tvärtom har fortsatt forskning gett ett ytterst solitt stöd för hans teser, och nya resultat har tillkommit som fördjupar kritiken av subjektivismen. Ett mycket intressant resultat, känt sedan slutet av 60-talet, har kallats "bootstrapping" - att lyfta sig i sin egna kängsnören. Principen för "bootstrapping" innebär att en modell av expertbedömningar ofta är bättre än den expert som modellen grundats på! Varför? Förklaringen är att modellen kan sägas vara en entydig regel för vilken slutsats som skall dras från ett visst underlag, t ex vilken diagnos som skall ställas på en patient eller vilket företag som man bör köpa aktier i, men experten är nästan aldrig så konsekvent. Han eller hon kommer fram till olika slutsatser på ett och samma underlag, vid olika tillfällen. Det är detta som troligen är skälet till att modellen är bättre än experten. Illusioner

2. Kritiken av experterna har utökats till att omfatta många andra kategorier än psykologer. Läkare är en annan grupp som visat sig fungera på ett likartat sätt, olika slag av ekonomer en tredje. Undantag finns. Verkligt imponerande expertfunktioner föreligger i ett fåtal fall, där experterna kan få snabb och entydig återkoppling på sina bedömningar. Det kan gälla meteorologer eller stormästare i schack. Anders Ericsson, svensk som är professor i USA, har tillsammans med nobelpristagaren Simon visat på förekomsten av hög grad av skicklighet. Detta har även gjorts av psykologen James Shanteau, som föreläste i Stockholm vid ett riskforskningssymposium i våras. Men i de allra flesta fall är experter oense med varandra, och de bedömningar de ger av ett och samma underlag varierar från en gång till en annan (om de inte kan minnas vad de tidigare sagt). Men ger inte erfarenhet bättre bedömningar? Nej, faktiskt inte. Erfarna psykologers bedömningar förefaller inte vara mera tillförlitliga än rena nybörjares. Beslut på grundval av t ex test och betyg kan bli sämre om experten tillåts inverka

på dem än om de enbart grundas på det kvantitativa underlaget. Den uteblivna effekten av erfarenhet är troligen beroende av bristen på entydig återkoppling inom en kort tid efter beslutet, men också av bristen på ett fungerande teoretiskt system där sådan återkoppling kan tillgodogöras. Ett annat sätt att förbättra bedömningar borde vara att öka informationsunderlaget. Och onekligen känner man sig mera säker på sin sak om man har ett större underlag för sin bedömning. Men forskningen har visat att den faktiska kvaliteten hos bedömningar endast ökar upp till ett maximum för ett mycket begränsat informationsunderlag. Sedan sjunker tillförlitligheten, och detta alltså samtidigt som tilltron till bedömningen ökar! I datorernas tidevarv är detta en speciellt farlig tendens eftersom IT skapar enorma mängder av billig information. Risken är överhängande att denna information bara ger oss illusioner och i själva verket förvirrar oss allt djupare. Terapi

3. En av de ledande forskarna inom besluts- och bedömningsforskningen är Robyn Dawes, professor vid Carnegie-Mellon-universitetet i Pittsburgh. Han gav förra året ut en uppmärksammat bok med titeln House of cards. Psychology and psychotherapy built on myth. Där sammanfattas på ett lysande sätt 50 års forskning om subjektiva bedömningar och speciellt nagelfars de bedömningar som psykologer och psykiatriker gör, bl a som expertvittnen i domstolar. Hur viktig denna debatt är behöver jag knappt orda om nu när det ena fallet efter det andra ifrågasätts och det visar sig att domstolarna satt sin tillit till subjektiva intuitioner från psykologers och psykiatrikers sida. Debatten om vittnespsykologin i Sverige är emellertid ytterst förvirrande, därför att det finns minst två vitt skilda inriktningar. Dels finns det vittnespsykologer i den Trankellska skolan, och dessa strävar efter att göra en kritisk analys och att pröva olika hypoteser mot varandra på grundval av vetenskap och sunt förnuft. Dels finns det en stor skara "dynamiska" psykologer som menar sig kunna vägleda domstolarna på grundval av projektiva test och sina subjektiva intuitioner, och med hänvisning till Freud och/eller någon av hans många efterföljare. Det är den senare gruppen som gör stor skada och som i själva verket satt hela rättssystemet i gungning, eftersom domstolarna böjt sig för deras påståenden i så många fall. Domstolarnas inställning är högst förklarlig eftersom det handlar om personer som genomgått en långvarig akademisk utbildning, kallad psykologutbildning, och har socialstyrelsens legitimation. Det är mycket begärt att domare som själva saknar professionell kompetens i dessa frågor skall kunna ifrågasätta de dynamiska psykologernas omdömen. Ändå menar jag att det är just det som måste ske. Dawes bok borde vara obligatorisk läsning för varje domare och åklagare. Vad är det för fel på den teoretiska grund som hela denna verksamhet vilar på? I stort sett fungerar ingenting! Ta de s k projektiva personlighetstesten. Rorschachs berömda bläckplumpstest används i det svenska rättsväsendet. Detta är varken mer eller mindre än en skandal. Det finns tonvis med forskningsrapporter som visar att detta test saknar all tillförlitlighet, och även om det i undantagsfall kan ha ett svagt prediktivt värde är detta så svagt att det säger i stort sett ingenting om den enskilda individen. Hur man tolkar bläckplumpar (man skall säga vad de liknar) har inget att göra med "själens djup". Andra test inom samma "projektiva" skola är lika dåliga - personlighetstest har inte visat sig användbara för prognos och diagnos. Dawes uppmanar sina läsare att vägra att underkasta sig en sådan testning, och det gör han på mycket goda grunder. Har psykologen väl fått sitt underlag i form av svar på Rorschachtestet kan han eller hon konstruera vilka fantombilder som helst - och ingen kan motbevisa dem, allra minst man själv. Har då inte Freuds teser för länge sedan bevisats utifrån de resultat som uppnås i psykoanalytisk terapi med olika former av mentala problem och sjukdomar? Ingalunda. Freud påstod det, och många av hans efterföljare tycks vara av samma uppfattning. Men ännu efter 100 år har ingen kunnat visa att psykoanalytisk terapi har unika och bestående effekter. Den har ungefär samma effekt som vilken suggestionsbehandling som helst. Större effekter har helt andra former av psykoterapi, nämligen de som grundas på beteendemodifikation och kognitionspsykologiska principer. Lockar

4. Vilken vetenskaplig studie har belagt att analytisk terapi har större effekter än placebo? Sådana studier kräver vetenskaplig kontroll, dvs man måste jämföra den behandlade gruppen med en jämförbar och obehandlad grupp. Det är när man gör det som man finner att Freuds anspråk var ogrundade. En helt annan sak är att terapeuterna själva tror att deras verksamhet har stora effekter. Det är begripligt men bevisar ingenting. Oberoende utvärdering och vetenskaplig kontroll är ett måste på andra behandlingsområden och borde vara det även när det gäller psykoanalys. Alltfler ansluter sig nu till uppfattningen att Freud fuskade med sina data. Vad han påstod sig finna kan med modern terminologi sägas vara mycket starka samband och belägg för hans teser. Men ingen har kunnat replikera sådana resultat. Möjligen har man ibland funnit svaga tendenser. Det blir därför oundvikligt att aktualisera den fråga som tidigare varit nästan tabubelagd: fusk. Forskningsfusk är en outhärdlig anklagelse i den akademiska världen. Vanligen avfärdas möjligheten med en axelryckning och indignerat höjda ögonbryn, och med insinuationer om att den som tar upp saken nog inte själv har ett rent samvete. Ändå har den ena forskaren efter den andra avslöjats med att fuska, inte minst i amerikansk medicinsk forskning. (Se Miller, D J & Hersen, M (ed): Research fraud in the behavioral and biomedical sciences. Wiley 1992.) Pengar och berömmelse lockar, och många tror så innerligt på sina teorier att de inte kan stå emot frestelsen. När olika "whistleblowers" slagit larm har de bemötts med stor fientlighet av universiteten, som sedan i efterhand tvingats erkänna fusket och vidta åtgärder. I Sverige har vi en sådan "whistleblower" i den oförskräkte Max Scharnberg, som i sina böcker gått igenom åtskilliga av Freuds skrifter in i minsta detalj och gjort det troligt att där förekommer just fusk. (The non-authentic nature of Freud's observations. Vol 1. The seduction theory. Almqvist & Wiksell 1993; The non-authentic nature of Freud's observations. Vol II. Felix Gattel's early Freudian cases, and the astrological origin of the anal theory. Almqvist & Wiksell 1993.) En sådan analys, och det faktum att psykoanalytisk teori och terapi ingalunda fungerar så kraftfullt som Freud påstod, gör det troligt att den empiriska grunden för psykoanalysen och dess avläggare är ohållbar. Forskningen om bedömningar och expertfunktioner ger ytterligare stöd för den slutsatsen. Hoppas

5. Många andra exempel kan ges. I denna tidning har nyligen debatten om Jungs fusk med sina "bevis" för teorin om arketyperna refererats. Det i Sverige beundrade DM-testet bygger på psykoanalytisk teori och används för urval inom flygvapnet och näringslivet, men den forskning som är grunden, en avhandling från 70-talet, har inte kunnat övertygande replikeras av flygvapen i andra länder. De ursprungliga data har försvunnit och ingen säger sig veta var de finns. Att kontrollera resultaten och att följa upp dem är därför omöjligt. Andra forskare, bland dem Uppsalaprofessorerna Ekehammar och Brehmer, har provat testet och funnit det otillförlitligt. Fuskhypotesen kan inte uteslutas. Olika former av New Age-idéer har fått stor utbredning i Sverige, inte minst på grund av okritiska beskrivningar i massmedia. Amerikanska försvaret har låtit en grupp kvalificerade forskare gå igenom denna flora av mer eller mindre flummiga metoder och begrepp och de har visat att ytterst litet har något vetenskapligt stöd. Icke desto mindre är detta mycket populära idéer och stora pengar är tydligen att tjäna, t ex i ledarutbildning både inom näringslivet och försvaret. "Häxor" tycks vara det senaste i utbildningen av direktörer, även inom högskoleverksamhet. Det fanns en tid när universitetens psykologinstitutioner var bromsklossar mot denna typ av verksamhet. Vem skulle annars stå för kritisk analys? Man kan hoppas att den tiden snart kommer tillbaka.